

Amit az irodalomtudományról tudni illik

Keserű József: *Bevezetés az irodalomtudományba*¹

Keserű József *Bevezetés az irodalomtudományba* című monográfiájának előszavában a természettudományok és bölcsész tudományok közti különbségre hívja fel a figyelmet, melyet az irodalomtudomány szavunk angol megfelelőjével szemléltet. Az irodalomtudomány angol terminusa (*literary criticism*) szemben a természettudományok angol megfelelőjével (*science*) már magában egyértelműsíti a különbséget a két fogalom között. Továbbá kifejti, hogy a tudományok különböző kritériumokon alapszanak. Az egyik ilyen kritérium a verifikálhatóság, mely elv kimondja, hogy egy ismeret abban az esetben számít tudományosnak, ha alávethető az igazság próbájának. Az igazság próbájánál fontos szerepet játszik az ismételhetőség elve, mely szerint, ha egy tudományos kísérlet ugyanolyan körülmények között, ugyanolyan paraméterekkel ismétlünk meg, akkor ugyanazt az eredményt kell kapnunk. Az irodalomtudomány e két elv közül egyiket sem teljesíti. Azonban a tudományosság további kritériumait igen, hiszen van tárgya, rendelkezik jól körülírható fogalmi apparátussal, valamint módszertannal/módszertanokkal. Az irodalomtudomány egyik legfontosabb jellemzője a fejlődés, amely szerint képes maga mögött hagyni a mára meghaladottá vált magyarázatokat, elméleteket, s önreflexív módon képes reagálni az őt ért külső és belső kihívásokra.

A bevezető részben továbbá választ kapunk az irodalomtudomány egyik legalapvetőbb kérdésére is, méghozzá arra, hogy mit is tartunk irodalomnak. A kérdés megválaszolása nem könnyű feladat, hiszen különböző korok irodalomtudósai eltérően válaszolták meg azt. Ez legfőképpen azzal magyarázható, hogy az irodalom egy történetileg változó fenomén, amit az is igazol, hogy különböző korokban különböző típusú szövegeket tartottak irodalmi műveknek, vagyis némely szövegek idővel szert tehetnek irodalmiságra, de el is veszíthetik azt.

„Irodalmi mű-e egy szöveg attól, hogy neves író írta? Irodalmi-e attól, hogy régen született és kulturális örökségünk részévé vált? És vajon irodalmivá tesz-e egy szöveget az, ha egy irodalomtankönyvben találkozunk vele? Ezek a kérdések mind arra mutatnak rá, hogy az irodalom intézményként (is) működik. De mit jelent ez?” (12.) Különböző intézmények, ahol irodalommal találkozunk, meghatározzák magáról az irodalomról való előfeltevéseinket is. Az egyetemek irodalomtanszékei nagy hatással vannak a diákok irodalomról való gondolkodásmódjának formálódására; céljuk a hallgatók tudatos olvasókká nevelése. Az előfeltevések közül a szerző elve az egyik legkiemelkedőbb, melynek lényege, hogy az irodalmi mű visszavezethető az alkotó szándékára. Keserű József felhívja a figyelmet a szerzői szándéknak (*intentio auctoris*) és

1 Komárom: Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, 2016.

a mű szándékának (*intentio operis*) különbségére. Egy irodalmi mű ugyanis annál gazdagabb, minél több jelentésréteggel rendelkezik, függetlenül attól, hogy ezen jelentésrétegek mindegyikével tisztában van-e a szerző vagy sem.

Az „Alapfogalmak” című fejezet hat alfejezetre osztható, melyben a szerző, a mű, a befogadó, a recepció fázisai, a mimézisz, valamint a kánon fogalmai kerülnek kifejtésre.

„A modernitás akkor született, amikor felfedezték, hogy az emberi élet értelme, az embert körülvevő világ összefüggései nem *transzcendentálisak*, nem mitikus, túlvilágian megalapozottak, hanem a törvényszerűségek alapján véve az ember, a közösség és természet saját, evilági összefüggéseiből ragadhatók meg, azaz *immanensek*”.²

Ezzel a gondolattal indít a következő, „A modernitás” című fejezet, melyben szó esik az alteritás és modernitás közti különbségekről, s ebből kifolyólag megemlítődik a transzcendens kifejezés. A modernitás kezdetéhez három esemény is szorosan kapcsolódik, mégpedig a reneszánsz kultúra térnyerése, Amerika felfedezése, illetve a Gutenberg-féle könyvnyomtatás feltalálása. A modernitás korában a nyelv már nem csupán eszköze a kommunikációnak, hanem önálló léttel és saját törvényszerűségekkel bír. Ez a gondolat Michel Foucault francia filozófustól származik, aki szerint a nyelv erős hatással bír az emberek gondolkodásmódjára, minek hatására elkezdik a nyelvet önmagában, különálló területként szemlélni. A 18. század végén egyre inkább megerősödnek a természettudományok, s végérvényesen szétválk egymástól a klasszikus értelemben vett bölcelet és tudomány. Descartes volt az, aki új alapokra helyezte a tudományos és filozófiai gondolkodást, majd mintegy százötven évvel később Immanuel Kant megfogalmazta a felvilágosodás lényegét, miszerint a „felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék”.³

Sigmund Freud a modernitás három traumáját különíti el, amelyek kényelmetlen felismeréssel szembesítették az emberiséget. Az első traumaként Kopernikusz és a heliocentrikus világnézet kidolgozását említi, Charles Darwin evolúcióelmélete a második trauma, míg a harmadik Freud életműve. A modernitás kora óta beszélhetünk a mai értelemben vett irodalomtudományról, irodalomtörténet-írásról vagy a nemzeti kánonról is.

A monográfia következő fejezete a premodernitással foglalkozik – így nevezzük a modernitás első, korai szakaszát. A premodern időszak három nagy irányzatának a premodern hermeneutikát, az irodalomtudományi pozitívizmust, valamint a szellemtörténetet tartjuk. Ezen három irányzat bővebb kifejtésével foglalkozik a szóban forgó fejezet.

A modernitás kiteljesedése – mely a negyedik fejezetben olvasható – a 19. és 20. század fordulójára tehető; a kor egyik fontos irányzata az orosz formalizmus. Ennek kezdetét 1914-re datálják, mikor is megjelent Viktor Sklovskij *A szó feltámadása* című monográfiája, melynek témája a futurista költészet.

2 BÓKAY Antal, *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*, Budapest: Osiris, 1997, 54. Idézi KESERŰ, 31.

3 Immanuel KANT, *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?* = Uő, *A vallás a pusztán ész határain belül és más írások*, Budapest: Gondolat, 1974, 80–89. Idézi: KESERŰ, 35.

Az orosz formalizmus tagjai két csoportosulás, a Moszkvai Nyelvész Kör és a szentpétervári Opojaz-csoport köré szerveződtek. A formalisták közé jórészt nyelvészek tartoztak, s mint olyat, az irodalmat is főként a nyelvészet perspektívájából szemlélték. Az irányzat a húszas években politikai-ideológiai okok miatt hanyatlásnak indult, alapelvei azonban a Prágai Nyelvész Körben továbbéltek.

A modernitás meghatározó irányzata továbbá az angolszász Új Kritika, mely sok szempontból hasonlít az orosz formalizmushoz. Erősen kötődik egyes irodalmi tendenciákhoz (főként Ezra Pound és T. S. Eliot irodalomfelfogásához és költői gyakorlatához) és hasonlóképp vallja a radikális dekontextualizálás elvét. Az Új Kritika esetében a hangsúly a műre került. Gyakorta alkalmazták a szoros olvasást, miszerint egy alkotást többször kell elolvasni ahhoz, hogy az egyes elemek értelme feltáruljon. Ezt a módszert főként verseknél alkalmazták. Az Új Kritika művelői szerint egy alkotásnak főként szövegszervező szerepe van, mintsem jelentése. Az irányzat szerint hiba a mű helyett a szerzőt vagy a befogadót állítani előtérbe, mivel ez eltereli a figyelmet a tényleges irodalmi teljesítménytől.

A modern irodalomtudomány kiteljesedéseként is tekinthetünk a strukturalizmusra, mely bár szorosan kapcsolódik a formalizmushoz, tőle azonban jóval szélesebb irányzat, hiszen az irodalomtudományon túl hatással volt az antropológiára, a pszichoanalízisre és a történelemtudomány területére is. Az alapok minden esetben a nyelvészetből származnak. Saussure óta beszélünk a nyelv kettős természetéről, azaz a *langue* (nyelv) és *parole* (beszéd) kettősségéről. A strukturalizmus az előbbi tartja szem előtt, vagyis az irodalom esetében mindig a mű alapját képező rendszert, a felszín alatt rejtőzködő lényegét vizsgálja. Az irányzat egyik legismertebb képviselője Roland Barthes volt, aki *A strukturalista aktivitás* című munkájában fogalmazza meg az irányzatról vallott nézeteit.

A monográfia utolsó fejezete a posztmodern irodalomtudományt taglalja, mely időszak a modern után következik. Az irányzat a hatvanas években alakult ki. Jean-François Lyotard az elsők között volt, aki *A posztmodern állapot* című munkájával reflektált az új korszak beköszöntésére a hetvenes években. A posztmodern egyik legradikálisabb kérdése, hogy mi számít tudásnak. A felvilágosodás ábrándja ugyanis, mely az egyetemes tudást hirdette, immár a múlté, helyette a szaktudás került az előtérbe. A posztmodern irodalom újításai közé tartozik a lineáris olvasás megbontása, a valóság és fikció közti határ elmosása, az elit és populáris irodalmi kódok egymásba olvasztása.

A strukturalizmus és posztstrukturalizmus közti ellentétet Keserű József a barack és hagyma példáján mutatja be. A strukturalizmus azt feltételezi, hogy miként a baracknak, az irodalmi műnek is van egy szilárd magva, míg a posztstrukturalizmus nézetei szerint egy irodalmi műnek különböző rétegei léteznek, melyeket a mű befogadásakor le kell „hántanunk”. A strukturalizmusból posztstrukturalizmusba való váltás jól megfigyelhető Barthes munkásságában is.

A posztmodern hermeneutika univerzálissá tétele Schleiermacher nevéhez fűződik. Őt követően a 20. században Martin Heidegger filozófiája hatott a hermeneutikára. Az ő tanítványa volt Hans-Georg Gadamer, akit a 20. századi hermeneutika egyik legmeghatározóbb alakjaként tartunk számon. Fő művében, mely 1960-ban jelent meg *Igazság és módszer* címen, mestere filozófiájából indul ki, azt gondolja tovább.

A hatvanas évek irodalomtudományos gondolkodásában a figyelem egyre inkább a recepció kérdéseire irányult. Az irodalomtudósokat immár a mű és a befogadó közti kapcsolat érdekli. A konstanzi recepcióesztétika egyik legjelesebb képviselője Hans Robert Jauss, aki többek közt az esztétikai tapasztalat fogalmára is választ ad *Az esztétikai élvezet és a poieszisz, aisztheszisz és katharszisz alaptapasztalatai* című tanulmányában.

A dekonstrukció elméletét a francia filozófus, Jacques Derrida alapozta meg. A szó a destrukció és konstrukció szavakból tevődik össze, ami egyrészt két, ellentétes mozzanatra hívja fel a figyelmet, másrészt pedig Martin Heidegger filozófiai programjára utal. Mivel a dekonstrukció radikálisabb az elődeihez képest, így a tudományos világ megosztóan vélekedik róla. Derrida szerint a dekonstrukció elsősorban gyakorlat, mely áthat minden diszciplínát. Szerinte a dekonstruálás nem a szubjektum által jön létre, hanem a nyelv által. A hetvenes években alakult meg a Yale Iskola, mely az amerikai dekonstrukció képviselőiből állt össze. Egyik legjelesebb tagja Paul de Man, aki az irodalmi gyakorlatba is átültette a dekonstrukciót, valamint ő alapozza meg a retorikai olvasás elméletét és gyakorlatát. Nála a retorika az irodalom alaptermészetét jellemzi.

Keserű József monográfiája diákok számára is érthető nyelvezettel (hiszen a könyv elsősorban oktatási segédanyagként íródott egyetemi hallgatók számára) vezet be bennünket az irodalomtudomány rejtelseibe, kezdve a megértéshez szükséges alapfogalmaktól egészen a posztmodern irodalomtudomány elveinek boncolásáig. A könyv elolvasása kellő ismerettel gazdagítja az olvasót, legyen az egy irodalom szakos egyetemista vagy pusztán az irodalomtudomány iránt érdeklődő laikus.